

Saxta erməni iddiaları və soyqırımı həqiqətləri

I Dünya müharibəsi zamanı Osmanlı imperiyasında 1915-ci ildə baş verən hadisələrin statusu həm türk, həm də erməni tərəfi üçün həll olunmayan problemlə məsələ kimi qalmaqdadır. Erməni ekspertlərinin fikrincə, həmin hadisələr soyqırım kimi qiymətləndirilməlidir, türk tərəfi isə öz növbəsində həmin versiyayı əsassız hesab edir. Bu məqalənin məqsədi münaqişənin tarixi faktlarının tədqiqatı deyil, bu hadisələrin soyqırım kimi tanınması üçün erməni tərəfinin aramsız bəyanatlarının beynəlxalq hüquq normaları əsasında əsassız olduğunu müəyyənləşdirmək cəhdidir. Bunun üçün 20-ci əsrin əvvəlində Osmanlı İmperiyasında baş vermiş hadisələrin bəzi təfəsilatlarını araşdırmaq, həmçinin soyqırım (genosid) haqqında beynəlxalq məhkəmə işlərinin təcrübəsini öyrənmək labüddür.

1915-ci il hadisələrinin tarixi zəminləri

XX əsrin əvvəlində Osmanlı imperiyasının daxili vəziyyəti qeyri-sabit idi. Onun ərazisində türklərdən başqa ərəblər, yunanlar, asurililər, ermənilər və digər xalqlar da yaşayırdı. Mərkəzi hakimiyyətin siyasətindən narazı olan həmin milli azlıqlar imperiyanın bütün ərazisi boyunca narazılıqlar ifadə edir, üsyanlar qaldırırdı. Osmanlı dövləti Birinci dünya müharibəsinə daxil olandan az sonra bir neçə cəbhədə müharibə aparmağa məcbur edildi. Həmin cəbhələrdən biri Rusiya imperiyası ilə Qafqaz regionu uğrunda ağır döyüşlərin getdiyi Şərqi cəbhəsi idi. 1914-cü ilin dekabr ayında türklər Şərqi cəbhəsində ən iri əməliyyat olan Sarıqamış əməliyyatını başladılar və 1915-ci ilin yanvar ayında məğlubiyyətə uğradılar. Bu məğlubiyyətdən sonra türklər arxaya çəkildilər və türk-alman alyansı Cənubi Qafqaza, İrana və Fars körfəzinə çıxışa olan iddialarından məhrum edildi. Həmin regionların Antanta ilə qeyri-bərabər mübarizə aparan türk-alman alyansı üçün əhəmiyyəti haqqında çox danışımağa ehtiyac yoxdur.

Rusiya ordusunun qələbəsinə döyüş zamanı rusların tərəfinə keçən erməni könüllülərinin xəyanəti xeyli dərəcədə kömək etdi. Ermənilərin digər hissəsi isə Şərqi Anadoluda döyüşlərdən sonra geri qayıdan türk ordusuna qarşı partizan müharibəsi aparırdı. Ermənilərin həmin hərəkətləri türklər arasında bütövlüklə erməni xəyanəti haqqında mülahizələrə gətirib çıxartdı. İstanbula gələn Ənvər Paşa "Tanin" qəzetinin sahibinə və Osmanlı parlamentinin vitse-spikerinə bildirdi ki, məğlubiyyət erməni xəyanətinin nəticəsi oldu və şərqi vilayətlərdən ermənilərin deportasiyasının zamanı çatıb. Deportasiyaların birinci fazası 1915-ci il aprel ayında ermənilərin Zeytundan və Dördyoldan çıxarılması ilə başladı. 24 apreldə isə erməni xəyanətinin ideya rəhbəri olan İstanbulun erməni elitası deportasiya olundu.

Van üsyanlarından sonra deportasiyaların əsas fazası başlandı və buna əsasən sərhəd rayonlardan bütün ermənilər köçürülməli idi. 1915-ci ilin may ayının 26-da Tələt Paşa 30 mayda Məclis tərəfindən təsdiq edilmiş hərbi zamanı hakimiyyətə qarşı çıxış edənlərlə mübarizə haqqında "Deportasiya haqqında qanun" təqdim etdi. Ermənilər əsasən Osmanlı imperiyasının həmin vaxtda mülkiyyəti olan Mesopotamiya, Yaxın Şərqi və Şimali Afrikaya köçürüldülər. Həmin regionların seçiminin əsas məqsədi erməniləri döyüş zonalardan uzaq saxlamaq idi. Sözsüz ki, aparılan deportasiya prosesləri zamanı ermənilərin bir qismi həlak oldu. Müxtəlif mənbələrə əsasən qurbanların sayı 200 mindən yuxarı hesablanır. Bəzi erməni mənbələrində isə ölənlərin sayı 2 milyon nəfərdən çox qeyd edilir!

Lakin analogi itkilərə imperiyanın həm dinc türk, həm də kürd sakinləri də məruz qalmışdır. Bunu Rusiyadan hərbi əsirlərin repatriasiya işləri üzrə Millətlər Liqasının ali komissarı, əfsanəvi qütb tədqiqatçısı Fritzyov Nansen təsdiqləyirdi: "1916-cı ilin yanvar ayında şiddətli təlaşlar və qorxularda olan türklər soyuq qışda şərqi hərəkət edirdilər. Onların çoxu inanılmaz əzablar və itkilərdən dağ rayonların keçilməz yollarında həlak olurdular".

Genosid cinayəti

Soyqırım (genosid) Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının (RBCT) Kambanda işində "cinayətlərin cinayəti" kimi qiymətləndirilmişdir. Əgər soyqırımı xas olan cinayəti dövlət törətmişsə, o zaman digər beynəlxalq cinayətlərdə olduğu kimi, məsuliyyət yalnız fərdi şəxslər deyil, həm də dövlət cəlb edilə bilər. Bosniyalıların soyqırımı işində Bosniya onun müsəlman əhalisini məhv etmək təşəbbüsündə olmuş Serbiyaya qarşı 1948-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qəbul edilmiş "Genosid cinayətinin qarşısını alınması və cəzalandırılması haqqında" (GCQACK) konvensiyanın müddələrinin pozulması barəsində Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi (BƏM) qarşısında iddia qaldırılmışdı. BƏM təsdiq etdi ki, həmin konvensiya dövlətin üzərinə yalnız genosidin qarşısının alınması və cəzalandırılması vəzifəsi deyil, həm də həmin cinayətin həyata keçirilməsindən "çəkinmə" öhdəliyini qoyur. GCQACK 2-ci maddəsində müəyyən edilmiş genosid cinayətinin standart təyini keçmiş Yuqoslaviya və Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının statutunda, həmçinin Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma statutunda eyni ilə qəbul edilib:

- Genosid hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupun qismən və ya bütövlükdə məhv edilməsi məqsədi ilə törədilən aşağıdakı hərəkətlərdən biridir:

a. bu cür qrup üzvlərinin öldürülməsi;

- b. bu cür qrup üzvlərinə ağır bədən xəsarətlərinin və yaxud əqli qabiliyyətinə ciddi zərər yetirilməsi;
- c. qəsdən hər hansı bir qrupun tam və ya qismən fiziki məhvini nəzərdə tutan həyat şəraiti yaradılması;
- d. bu cür qrup daxilində doğumun qarşısını almağa yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- e. bir insan qrupuna mənsub olan uşaqların zorla başqa qrupa verilməsi.

Genosidin tarixi anlayışı

Genosidin tərfi Xolokostaya (yəhudilərin faşistlər tərəfindən kütləvi məhv edilməsi) əks-səda kimi yarandı, lakin "Genosid" termini Polşa hüquqşünası Rafael Lemkin tərəfindən 1944-cü ildə ilk dəfə istifadə edilmişdir. Nürnberq Tribunalında (NT) belə ittihamlar irəli sürülmüşdü: "Onlar müxtəlif millətlərdən olan insanların, xüsusən də yəhudilərin, polşalıların və qaraçıların qəsdən və sistemli genosidini həyata keçirdilər". Lakin burada genosid tərkibi yox idi, çünki həmin tribunalın yurisdiksiyasında genosid cinayət kimi göstərilməyib. Tribunalın təqsirləndirici aktlarında "genosid" sözü hüquqi termin kimi yox, ancaq təsviri ifadə kimi istifadə edilir. Kambanda RBCT-də deyilmişdi ki, tərkibi üzrə NT-da araşdırılmış cinayətlər genosidə çox oxşar idilər. Amma onlar genosid cinayət kimi tərif edilə bilmirdi, çünki həmin cinayət genosid kimi sonralar müəyyən edilmişdir.

Ermənistan hökuməti türkləri hüquqi cəhətdən genosidə görə təqsirləndirə bilməz, çünki həmin zaman genosid beynəlxalq cinayət kimi müəyyən edilməmişdi. Hətta hamı tərəfindən qəbul edilmiş yəhudilərin nasistlər tərəfindən məhv edilməsi yəhudilərin genosidi yox "Xolokost" kimi qəbul edilmişdir. NT və onun varisləri tərəfindən araşdırılmış bütün cinayətlər "müharibə ilə bağlı" kimi müəyyən edilmişdir. Məhz bu məhdudiyətə görə genosidi ayrıca beynəlxalq cinayət kimi tanımaq vacib idi.

Bu boşluq BMT-nin Baş Assambleyasının 260-cı qətnaməsi ilə 1946-cı ildə doldurulmuşdur. İki il sonra GCQACK qəbul edilmiş və 1951-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Həmin ildə də BƏM bildirdi ki, həmin konvensiyanın müddəaları soyqırım barəsində beynəlxalq ənənəvi hüququ təsdiq edir. Lakin həmin konvensiyanın 6-cı maddəsində səlahiyyətli beynəlxalq məhkəmələr tərəfindən genosid işlərinə baxılmağın mümkünlüyü barəsində deyilsə də, keçmiş Yuqoslaviya və Ruanda üzrə xüsusi tribunalların yaranmasına qədər bu baş vermədi. Genosidin cinayət kimi ilk təfsiri RBCT tərəfindən 1998-ci ildə Akayesu işində ifadə edilmişdir və iki ildən sonra Ruandanın keçmiş baş naziri D.Kambanda ömürlük həbs cəzasına məhkum edilmişdir.

Qorunan qruplar

Genosid bütün qrup insanların məhv edilməsi deyil, yalnız milli, irqi, etnik və dini qrupların məhv edilməsidir və bu siyahı qapalıdır. Konvensiyanın danışıqları zamanı həmin siyahıya sosial və siyasi qrupları da daxil etmək üçün bir neçə uğursuz təşəbbüs də irəli sürülmüşdü. Həmin təşəbbüslərdən ən gözə çarpanı Akayesu işində RBCT tərəfindən cəhd edilib. GCQACK-nın ilkin hazırlanmış sənədləri düzgün şərh olunmadıqda, kollegiya sübut etmək istəyirdi ki, konvensiyanın müəlliflərinin niyyəti istənilən daimi insan qruplarını "müdafiə etmək" idi. Lakin heç bir sübut yoxdur ki, GCQACK-nın 2-ci maddəsində olan siyahı tamam deyil. Əksinə bütün sübutlar təsdiq edir ki, tərtibçilərin niyyəti bu siyahını qapalı etmək idi.

2003-2004-cü illərdə Sudanda silahlı münaqişənin tədqiqatı üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının tələbi ilə yaradılmış Darfur Komissiyası təsdiq etdi ki, konvensiyanın bu cür interpretasiyası (qapalı siyahı) beynəlxalq ənənəvi hüququn bir hissəsi kimi tanınmışdır. Və Krstić işində keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalı (YBCT) həmin o 4 qrupun konvensiya tərəfindən yeganə "müdafiə olunan" qruplar olması fikrini təstiq etmişdir. Məşhur hakim A.Kasses iddia edir ki, konvensiya yalnız insanların könülsüz şəkildə və adətən, doğularkən aid olduqları qrupları nəzərdə tutur. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi (BCM) öz ilkin təcrübəsində konvensiyanın bu cür interpretasiyasını təstiq etmişdir. Ermənilər, Osmanlı İmperiyasının ərazisində yaşayan milli azlıqlar kimi, heç şübhəsiz, bu konvensiyada nəzərdə tutulmuş "müdafiə olunan qrupu" təşkil etmişlər.

Milli, etnik, irqi və dini qruplar

Təəssüf ki, bu qrupların hər birinin ümumi qəbul edilmiş tərfi yoxdur. RBCT Akayesu işində hər qrupu ayrılıqda müəyyən etməyə cəhd etmişdir. Lakin bir dildə danışan və ümumi mədəniyyətə malik insan qrupunu etnik qrup kimi izah edərək, məhkəmə Tutsinin GCQACK tərəfindən "müdafiə olunan" qrupa aid olduğunu müəyyən etməkdə çətinlik çəkmişdir. Həmin şərhə əsasən, Tutsini Rutudan ayırmaq çox böyük çətinlik törətmişdir. Krstić işində YBCT tərəfindən başlanmış yanaşma daha praktikdir. YBCT fikrincə, qəbul etmək lazımdır ki, bu insan qruplarının siyahısı o şərtlə qətidir ki, bu 4 qrupun ayrıca və müxtəlif mənaları yoxdur və konvensiyanı tərtib edənlər beləliklə vahid fenomen - "milli azlıqlar"ı xarakterizə etmək niyyətində idilər. YBCT fikrincə, bu qrupların elmi-obyektiv amillər əsasında bölüşdürülməsi cəhdi konvensiyanın niyyəti və məqsədlərinə uyğun olmayacaqdır.

Maddi elementlər, qadağan edilmiş əməllər

GCQACK-nın 2-ci maddəsində göstərilən hərəkətlərə görə şəxs ittiham edilə bilər və soyqırımı törətdiyi üçün cinayət işi açıla bilər.

Qətl. Maddənin bu yarımbəndində həll olunmalı bəzi interpretativ problemlər meydana çıxmışdır. Məsələ ondadır ki, konvensiyanın ingilis versiyasında daha neytral olan və həmçinin qədsiz qətləri ifadə edən "killing" (qətl) ifadəsindən istifadə edilir. Konvensiyanın fransız versiyasında daha konkret "meutre" (qəsdən öldürmə) ifadəsindən istifadə edilir. Kayaşema işində RBCT bu məsələni, GCQACK-ın müxtəlif variantlarında istifadə edilmiş bu iki ifadə arasında heç bir fərqi olmamasını müəyyən etməklə həll etmişdir. 1915-ci ildə baş vermiş hadisələr zamanı "mühafizə edilən qrupun" məhv edilməsi niyyəti ilə qətlərin yerinə yetirilib-yetirilməməsi ilə bağlı məsələ tarixçilər üçün hələ də mübahisəlidir.

Ağır bədən xasaratları və əqli qabiliyyətə ciddi zərər yetirilməsi. Genosidin ölüm səbəbi kimi geniş anlayışına baxmayaraq konvensiyanın müəllifləri bu maddənin daxil edilməməsi qədər bu cinayətin anlayışında məhdud olmamışlar. İçmann işində Yerusəlim Dairə Məhkəməsi təsdiq etmişdir ki, ciddi bədən zədələnmələri və psixiki pozulmalar "insanların əsarət altına salınması, ac qalması və insan kimi yaşama hüquqlarından məhrum edilməsi və tənəzzül etməsi ilə nəticələnən şəraitlərdə getto və həbs düşərgələrində saxlanması" yolu ilə yetirilə bilər. Akayesu işində RBCT əlavə etmişdir ki, seksual zorlama və zorakılıq da genosidə səbəb ola bilər. BCM-nin cinayət tərkibi elementləri də (The ICC Elements of Crime) yuxarıda qeyd olunanları təsdiq edir.

Osmanlı imperiyasının deportasiya siyasəti, nasistlər tərəfindən tikilmiş düşərgələr kimi, ölümə səbəb olan şəraitlərdə ermənilərin saxlanması məqsədi ilə həbs düşərgələrinin təşkil edilməsini nəzərdə tutmamışdır. Türklər imperiyanın digər ərazilərinə məcburi köçürülmə ilə bağlı zəruri siyasəti həyata keçirirdilər. Belə həbs düşərgələrinin Mərkəzi Anadolunun boş çöllərində yaradılması mümkünlüyünə baxmayaraq, ermənilərin Mesopotamiya kimi məskun regionlara köçürülməsi humanist addım idi.

Tam və ya qismən fiziki məhvi nəzərdə tutan həyat şəraitlərinin yaradılması: BCM-nin cinayət tərkibi elementləri "həyat şəraitləri" ifadəsini - yemək, su, tibbi xidmət və ya sistemli evdən qovulma kimi yaşayış üçün lazımi vasitələri daxil edən və bu siyahıyla məhdudlaşmayan insan həyatı üçün gərəkli şəraitlər kimi şərh edir. Əhalinin məcburi köçürülməsi həmişə konvensiyanın bu bəndi əsasında qaldırılırdı. Məcburi köçürülməyə cinayət tərkibi əlamətləri daxilirmi? Erməni məsələsində məhz bu bənd əsasən genosidi təşkil edən məsələ kimi qaldırılır. Bosniyalıların genosidi işində bu məsələ, həmçinin "etnik təmizləmə" kimi məlum olan, qaldırılmış və bu işə cəlb olunmuş xüsusi hakim - Lauterpaxt (Cidge Lauterpacht) hesab etmişdir ki, məcburi köçürülməyə genosid tərkibi əlamətləri daxildir. Lakin, nüfuzlu hüquqşünasların əksəriyyəti onun nöqtəyinin tərəfdarı olmamışdır!

Orxan HACIYEV,
"Queen Mary, University of
London" universitetinin
beynəlxalq hüquq fakültəsinin
magistri